

Духневич Віталій Миколайович

м. Київ

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0115-5517>

ПРО ПСИХОЛОГІЧНУ ГОТОВНІСТЬ СУБ'ЄКТА ДО КОНСТРУКТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ У НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЯХ

Анотація. Розглянуто підходи до розуміння поняття «готовність». Готовність суб'єкта до конструктивної поведінки в надзвичайній ситуації визначено як сукупність якостей, знань, навичок, мотивів особистості, які забезпечують конструктивне або ефективне виконання професійних обов'язків у контексті запропонованих завдань, а також сукупність об'єктивних умов діяти (ситуації, можливості виконувати професійні завдання тощо). Запропоновано чотири вектори забезпечення формування готовності.

Ключові слова: готовність, настановлення, вектори формування готовності.

Abstract. Approaches to understanding the concept of "readiness" are considered. A person's readiness for constructive behavior in an emergency is defined as a set of qualities, knowledge, skills, and motives of the individual that ensure the constructive or effective performance of professional tasks or solving urgent problems; and also as a set of objective conditions to act (situations, opportunities to perform professional tasks, etc.). Four vectors of ensuring the formation of readiness are proposed.

Keywords: readiness, attitude, vectors of readiness formation.

Проблема готовності громадян України до конструктивної поведінки в надзвичайних ситуаціях загострюється не тільки тому, що триває збройний конфлікт на території країни, а й через небезпеку виникнення пов'язаних із цим надзвичайних ситуацій техногенного та соціального плану. Одним із таких викликів стала пандемія раніше не відомого коронавірусу SARS-CoV-2, що викликає атипову пневмонію COVID-19, і пов'язані з нею карантинні заходи, які впливають на життя людей по всьому світу. Крім цього, населення України в останні роки дедалі частіше потерпає від техногенних катастроф (вибухи боєприпасів, аварії на підприємствах, пожежі на сміттєзвалищах, підтоплення, знеструмлення тощо), стає жертвою терористичних актів (збройні сутички, розпилення отрутохімікатів, вибухи, отруєння харчоблоків, вбивства політичних та громадських діячів тощо) та воєнних подій на сході країни. Загалом, сучасні умови розвитку суспільства як соціального організму провокують численні екстремальні, кризові, критичні чи надзвичайні ситуації, які впливають життєдіяльність кожного громадянина та визначають специфіку діяльності різноманітних державних, приватних та громадських організацій.

Часто саме діти шкільного віку і молодь є тією групою населення, яка найбільше потерпає від катастрофічних подій, що зумовлено не тільки браком досвідченості (знань, умінь, навичок реагування в надзвичайних ситуаціях), а й віковими особливостями їхньої психіки (низькою стресостійкістю, що призводить до виникнення стресових та пост-стресових розладів унаслідок нездатності опанувати стресогенну ситуацію). Утім, негативні психологічні наслідки переживання надзвичайних, екстремальних чи катастрофічних подій спостерігаються не тільки у дітей та молоді, а й у всіх вікових груп населення України. Зокрема спеціальної психологічної підтримки потребують ті учасники та свідки травматичних подій, для яких травматичний досвід стає перешкодою для подальшої повноцінної життєдіяльності: звільнені в запас учасники бойових дій, яким складно адаптуватися до мирних умов життя, внутрішньо переміщені особи, які не можуть інтегруватися в новому соціальному середовищі тощо.

Науково доведеним є той факт, що ризик виникнення психологічних розладів унаслідок переживання стресу визначається не стільки об'єктивними обставинами надзвичайної ситуації, скільки здатністю особистості опанувати складні життєві події, обрати конструктивні способи поведінки в цій ситуації та в процесі подальшого переживання свого травматичного досвіду. Така готовність до збереження та відновлення власного біопсихосоціального здоров'я вивчається в науці як стресостійкість, або життєстійкість, особистості. При цьому доведено, що рівень стресостійкості зумовлений не тільки фізіологічними, а й соціально-психологічними чинниками (відчуттям власної компетентності, наявністю міцних соціальних зв'язків, інтегрованістю Я-концепції). Згадані психологічні чинники готовності суб'єкта до переживання та опанування складних життєвих ситуацій також є предметом нашого дослідження.

ВООЗ оголосила спалах COVID-19 глобальною надзвичайною ситуацією, оскільки практично всі держави зазнали ураження, а також відчули на собі наслідки від поширення SARS-CoV-2. Стрімке розповсюдження коронавірусу, як надзвичайна медична, соціальна, психологічна та політико-економічна ситуація, гостро поставило перед владними інститутами чи не кожної країни актуальне питання: як убезпечити та захистити людей під час пандемії та які мають бути зроблені кроки, аби забезпечити необхідну якість життя своїх громадян? Як відмічають деякі експерти, аналізуючи вітчизняний досвід, а також досвід західноєвропейських країн з організації навчального процесу у закладах освіти у кінці літа – восени 2020 року, поширення коронавірусної хвороби COVID-19 значною мірою спричинюється легковажним ставленням молоді до протиепідеміологічних заходів.

Отже, до педагогічних та психологічних працівників системи освіти в наявних умовах висуваються особливі вимоги щодо виконання ними професійних обов'язків у зв'язку з необхідністю забезпечити не тільки психологічне та фізичне здоров'я своїх вихованців, але й сформувати необхідні компетенції, в тому числі і щодо безпечної та соціально-відповідальної

поведінки. У зв'язку з цим виникла необхідність конкретизації категорії «психологічна готовність до надзвичайних ситуацій».

Високий інтерес науковців та практиків до проблеми готовності пов'язаний із двома аспектами: 1) психологічна готовність людини до дій чи діяльності – це значуща складова розвитку і становлення особистості (Л. С. Виготський, Є. П. Ільїн, О. М. Леонт'єв, А. В. Петровський, С. Л. Рубінштейн та ін.), 2) дослідження даного феномена має важливе значення для психологічної практики (Г. М. Андреева, І. А. Зимня, В. А. Кан-Калик, Я. Л. Коломінській, В. А. Сластенін та ін.).

Актуальні на даний момент дослідження готовності, як правило, стосуються окремих її різновидів: готовність до шкільного навчання, готовність до вивчення нового матеріалу, готовність особистості до трудової діяльності, готовність до виконання бойового завдання, готовність до інноваційної діяльності, готовність до політичного вибору, готовність до дій в певній ситуації тощо.

Ряд дослідників (В. Б. Броннікова, Е. М. Голікова, Т. М. Горбачева, Н. Н. Зоріна, М. О. Ковальчук, С. Ю. Комова, С. В. Кузьміна, Г. Н. Травінова, С. А. Черкасова, А. В. Шерудийло та ін.) у дисертаціях піднімають питання психологічної готовності майбутніх педагогів і психологів до роботи з сім'єю, до роботи в системі інклюзивної освіти, до професійної діяльності в системі фізкультури і спорту, до взаємодії з дошкільнятами та школярами, до застосування різних засобів та прийомів у прецесійній діяльності, до духовно-морального виховання учнів тощо.

Інші дослідники феномена психологічної готовності до педагогічної діяльності зосереджуються на педагогах у процесі виконання професійних завдань (І. Б. Авакян, О. Н. Вадуріна, І. А. Волощук, В. В. Єршова, Т. В. Калугіна та ін.). Дослідники вивчають інноваційну готовність педагогів до діяльності в умовах різного соціально-психологічного клімату педагогічних колективів; психологічну готовність педагогів до навчання в умовах неперервної професійної освіти; психологічну готовність педагогів до застосування різних форм організації навчання тощо.

Попри такий інтерес фахівців, власне категорія готовності та її змістове наповнення в залежності від умов, до яких застосовується ця категорія, не має однозначного тлумачення. Загалом, поняття «готовність» розглядається, як правило, в двох сенсах. У першому – це згода що-небудь зробити, у другому – стан, при якому все зроблено, все готово для чого-небудь.

Загалом, у сучасних психологічних дослідженнях представлено таке розуміння поняття «готовність»: 1) психологічна готовність людини до якогось-небудь дії (виконання певних дій); 2) психологічна готовність людини до будь-якої (в тому числі професійної) діяльності; 3) психологічна готовність до змін або інновацій. І якщо перші два розуміння передбачають різну міру усвідомленості чи автоматизованості при розв'язанні певних завдань, то коли мова йде про готовність до змін – це лише усвідомлюване соціально-психологічне відношення-ставлення, яке передбачає певну поведінку,

внутрішню налаштованість на зміну ситуацій, пов'язаних з невизначеністю, спираючись при цьому на отриманий раніше досвід.

Вперше поняття «готовність» у психологічну науку СРСР увів Л. С. Виготський, котрий розглядав його крізь призму готовності дітей до школи. Він також запропонував відому тезу про зону найближчого розвитку, яка активно розроблялася О. Р. Лурією та іншими науковцями. Зона найближчого розвитку – рівень розвитку, досягнутий дитиною в процесі її взаємодії з дорослим, який формується в ході спільної діяльності з дорослим, але не проявляється в рамках суто індивідуальної діяльності. Проте ця категорія може бути застосована не лише до дитини, а й до дорослого, на чому, власне кажучи, будуються психологічні тренінги. У застосунку до нашої проблематики це означає, що готовність може формуватися у відповідності з певними правилами та для вирішення тих чи інших завдань.

Готовність суб'єкта до конструктивної поведінки у надзвичайній ситуації у спеціальній літературі часто розглядається як варіант готовності до дії або до діяльності за певних умов. Психологічний словник визначає готовність до дії як «установку, спрямовану на виконання тієї чи іншої дії», що припускає наявність певних знань, умінь, навичок. Це готовність до протидії перешкодам, які виникають у процесі виконання дії, що передбачає надання якогось особистісного змісту виконуваній дії. Готовність до дії реалізується за рахунок прояву окремих складових дії: нейродинамічної сформованості дії, фізичної підготовленості, психологічних факторів готовності.

Питання готовності людини до певної дії вивчалось в 50–60-х роках минулого століття експериментальною психологією, яка виявила її безпосередній зв'язок з психологічними установками особистості. Експериментальні дослідження Д. Н. Узнадзе довели, що саме установка є безпосередньою готовністю людини до будь-якої діяльності, яка виникає в результаті взаємодії потреб людини і впливу зовнішнього середовища. Він стверджував, що установка не усвідомлюється, вона передує психічно свідомим процесам, які розвиваються на її основі. Таку установку слід розцінювати як план-диспозицію до конкретної поведінки в певній ситуації, а не як позицію, ставлення до певної людини, явища чи предмету. На думку Д. Н. Узнадзе, установка виробляється в результаті повторної демонстрації людині певних положень. У такий спосіб з'являється стан, який, на думку вченого, є «позасвідомим психічним процесом» і впливає на зміст і прояви свідомої психіки.

Готовність особистості до певного виду діяльності – це обґрунтований даним видом діяльності комплекс якостей, станів і відносин, знань, практичних умінь і навичок, необхідних для досягнення соціально-значущих цілей і результатів. На думку М. І. Дьяченко та Л. А. Кандилович, психологічна готовність до діяльності містить у собі не тільки установки (як усвідомлені, так і неусвідомлені) на певні форми реагування, але також моделі найбільш імовірної поведінки, усвідомлення завдання, виділення оптимальних способів дій, оцінку свого потенціалу відповідно до майбутніх вимог та необхідності

досягнення певного результату. Отже, готовність до діяльності – це стійка характеристика особистості. М. І. Дьяченко і Л. А. Кандилович називають її «тривалою готовністю» й описують як таку, що діє постійно, що не потребує формування зв'язку з кожним новими поставленим завданням [2].

З точки зору системного підходу психологічна готовність – це комплексне психологічне утворення, сукупність особистісних, функціональних і операціональних компонентів, що забезпечують ефективне виконання діяльності. Така готовність передбачає розуміння особистістю своїх внутрішніх можливостей та реалізацію їх у процесі досягнення бажаного результату в своїй діяльності. Ключовою ідеєю даного підходу є залучення людини до активної творчої взаємодії в ролі головного учасника діяльності, при цьому визначається її характер, стимулюється самореалізація і саморозвиток.

Слід пам'ятати, що готовність може мати місце, але в конкретний момент часу не проявлятися, тобто бути заблокованою, так що підготовлена людина в даний момент не є готовою до здійснення діяльності. Необхідно говорити окремо про підготовленість, як довгострокову характеристику, і про оперативну готовність, як стан психологічної мобілізації до виконання діяльності. І це багато в чому залежить від психологічних механізмів конкретної діяльності.

У дослідженнях, проведених Р. Д. Санжаєвою [3] показано, що одні механізми створюють спрямованість готовності, інші – забезпечують активність і психічну енергетику, а треті – визначають когнітивно-пізнавальний зміст діяльності. І всі ці механізми зрештою визначають ефективність вирішення тих чи інших завдань у наявній (у тому числі критичній, екстремальній, надзвичайній) ситуації.

А. Г. Александров, П. І. Лукьяненко вивчали психологічні механізми формування мотиваційної готовності до значимої діяльності держслужбовців. Дослідники виділили 4 рівні мотиваційної готовності до діяльності: 1) рівень примусу 2) пасивно-виконавський рівень; 3) активно-виконавський рівень; 4) особистісно-груповий рівень [1]. Розвиток мотивації відбувається від бажання уникнути будь-яких дій та відповідальності до мотивації самоствердження та саморозвитку.

Якщо розглядати педагогічних та психологічних працівників системи освіти як тих суб'єктів, хто може і повинен своїми професійними діями сприяти психосоціальной безпеці молоді як представників спільноти на рівні окремих територіальних громад, разом з іншими фахівцями зараджувати психологічному благополуччю громад, сприяти формуванню життєстійкості молоді та опануванню ними надзвичайних, екстремальних чи катастрофічних подій, очевидно, варто говорити про готовність таких фахівців у декількох ракурсах.

Ми стверджуємо, що **можливість чи готовність суб'єкта до конструктивної поведінки у надзвичайній ситуації має декілька векторів:** 1) можливість відповідних державних органів та структур забезпечити необхідні умови функціонування суспільства та їх здатність ефективно організувати життєдіяльність громадян (у тому числі в надзвичайній ситуації);

2) можливість виконання фахівцями своїх професійних обов'язків з метою впливу на громадян, що переживають надзвичайну чи екстремальну ситуацію чи подію; 3) можливість суб'єктів дії в умовах надзвичайної ситуації конструктивно / ефективно вирішувати різні проблемні питання. Під суб'єктами дії ми розуміємо фахівців, що в актуальних умовах продовжують виконувати свою професійну діяльність, пов'язану із впливом на інших людей (наприклад, медики, психологи ДСНС та психологи системи освіти, педагоги та викладачі закладів освіти, поліцейські тощо); 4) можливість відповідних державних структур ефективно організовувати процес підготовки до дій у разі виникнення надзвичайних ситуацій, процеси супроводження та подолання наслідків надзвичайних ситуацій. Серед іншого це включає в себе управління процесами мотивації різних індивідуальних та колективних суб'єктів до розвитку власних компетенцій, що можуть бути затребувані при настанні надзвичайної ситуації.

Поєднання означених векторів створює умови для формування готовності індивідуальних та колективних суб'єктів діяти й виконувати поставлені завдання. Отже, можемо в першому наближенні операціоналізувати категорію готовності до дій в умовах надзвичайної ситуації. При цьому індивідуальну готовність слід трактувати у двох площинах: більш об'єктивовано та з позицій окремої людини.

Під готовністю індивідуального суб'єкта до конструктивної поведінки у надзвичайній ситуації слід розуміти сукупність якостей, знань, навичок, мотивів особистості, які забезпечують конструктивне або ефективне виконання професійних завдань у запропонованих задачах, а також сукупність об'єктивних умов діяти (ситуації, можливості виконувати професійні задачі тощо).

Психологічну готовність громади до надзвичайних ситуацій можна формувати через підготовку окремих її суб'єктів. Такими суб'єктами мають виступити ті індивідуальні та колективні члени громади, що мають (чи можуть мати) вплив на перебіг та розвиток ситуації в разі виникнення надзвичайної ситуації. Якщо говорити про колективні суб'єкти, то такими можуть бути державні установи й громадські організації, що можуть долучатися до вирішення завдань попередження, профілактики та подолання наслідків надзвичайних ситуацій.

Найбільш розвиненою системою державних установ, що мають в своїй структурі фахівця-психолога та функціонують на рівні практично кожної громади, є загальноосвітні та інші навчальні заклади. Саме тому ми вважаємо, що ці спеціалісти можуть залучатися до виконання окремих завдань у разі виникнення надзвичайної ситуації. Крім того, цілком очевидно, що вони можуть виступати носіями чи провідниками знань щодо дій у разі виникнення надзвичайної ситуації та подолання її наслідків.

Ми вважаємо, що негативний вплив надзвичайних ситуацій на фізичне та психологічне здоров'я всіх членів територіальних громад може бути мінімізований шляхом підвищення психологічної готовності працівників

психологічної служби системи освіти до організації процесу убезпечення учасників освітньої взаємодії від патогенних наслідків переживання ними травматичних подій. Йдеться як про розвиток вмінь працівників психологічної служби системи освіти оптимізувати поведінкові реакції потерпілих під час виникнення актуальної загрози їхньому здоров'ю, так і про формування готовності працівників психологічної служби освіти попереджувати виникнення постстресових розладів особистості.

Список літератури

1. Александров А. Г., Лукьяненок П. И. Психологические механизмы формирования мотивационной готовности к значимой деятельности госслужащих. *Научное обозрение. Педагогические науки*. 2018. № 3. С. 5–9.
2. Дьяченко М. И., Кандыбович Л. А. Психологические проблемы готовности к деятельности. Минск : Изд-во БГУ, 1976. 176 с.
3. Санжаева Р. Д. Психологические механизмы готовности человека к деятельности. Улан-Удэ : Изд-во Бурятского госуниверситета, 1997. 178 с.